

CENZURA – KONTROLA KONTROLY Systém sedmdesátých let

Andrzej Urbański

Představme si Hlavní úřad kontroly tisku, publikací a představení (Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, dále GUKPPiW) jako „černou skříňku“, dobře známou z kybernetických schémat. Na vstupu se tlačí texty — znakové realizace různých systémů, na výstupu náhle panuje klid. Celou situaci určuje fakt, že stav na vstupu (potenciální nesprávnost textu) a stav na výstupu (jeho požadovaná správnost) se navzájem vylučují. V jiné řeči to lze vyjádřit takto: a) texty mohou být pokažené; b) cenzura-instituce tomu má zabránit. Můžeme říci, že objevení se textu na vstupu do „černé skříňky“ odpovídá stisknutí tlačítka s nápisem „chci kontakt“. Než však ke kontaktu dojde, začíná naše skříňka fungovat a plní první z funkcí, které má přiděleny, funkci retardátora (zdržovatele). Po přijetí a rozpoznání signálu se operand (element podléhající přetvoření) podrobuje účinkům transformačních pravidel. Následně se text — v podobě transformátu (elementu vzniklého přeměnou operandu) — hlásí zpátky na ... vstupu. Proč tam? Podle komunikačního schématu se totiž cenzura-instituce nachází v řadě: odesílatel → text → cenzura → text → adresát. Pokusme se to vysvětlit.

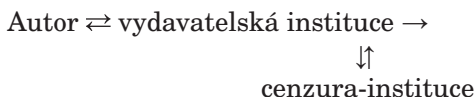
Janusz Lalewicz rozlišil dva základní typy komunikačních sítí: a) síť přenosu (v užším smyslu), po níž jsou dodávány informace do určených bodů komunikačního prostoru; b) síť distribuce, po níž jsou dodávány informace určeným skupinám.¹⁾ Cenzura-instituce nejprve figuruje jako uzel

1) Janusz Lalewicz: *Komunikacja językowa i literacka*, Wrocław 1975, s. 121.

v síti přenosu. Text dojde do bodu odesílání (redakce, nakladatelství), odkud je vyslán do „černé skříňky“. Z ní se po provedení transformací, jejichž počet se často rovná nule, vrací do bodu odesílání jako transformát. Skončila finální fáze pořádání znaků daného systému, jehož výsledkem je závěrečná struktura označujících elementů. Pomineme-li jako okrajový problém chyby vzniklé v tisku, můžeme v tuto chvíli prohlásit, že skončil proces vzniku textu.

V jazyce kybernetických schémat prohlášení typu „po ukončení procesu přeměn se transformát objevuje na vstupu“ znamená, že máme co dělat se zpětnou vazbou. Objevuje-li se tento jev mezi elementy spojenými v jedné řadě, například vstup → autor → výstup → vstup → redakce → výstup → vstup → tiskárna → výstup, zpravidla to znamená, že nastala kontrolní činnost. Obvykle když redakce časopisů směřují text na výstup bez transformací. V celém komunikačním procesu spouští zpětnou vazbu vždy pouze činnost cenzury-instituce. Text cenzuru-instituci nikdy nepouští, aby dospěl k dalšímu bodu v síti přenosu; vždy se vrací do stejného místa, z něhož byl nasměrován ke kontrole. V tomto smyslu pak cenzura-instituce tvoří vedlejší element v síti. Druh spojení, jež v ní utváří, odpovídá kybernetické záporné vazbě.²⁾

Všimněme si, že zatím stále mluvíme o fázi, v níž text ještě nezačal fungovat jako sociální komunikát. Uspořádán nejprostší technikou přenosu — ve strojopise — koluje v autonomním systému, izolovaném od celého procesu komunikace:

- 2) Například je-li v systému nul a jedniček — správné : nesprávné — na vstupu do systému normálním stavem „1“ (správné), tak v „černé skříňce“ bude „1“ nejprve změněno na „0“ (čili vystaveno pokusu o „nesprávnost“), aby se následující transformací vrátilo do formy „1“ a bylo opatřeno formulací „povoleno k tisku“. Pokud se však na vstupu do systému objeví „0“, následuje rušení normálních činností. „Nesprávné“ (čili jiné než „norma“) bude buď v cyklech transformace změněno na „1“ (správné), nebo jako neschopné přetvoření vystoupí ze skříňky s formulací „tisk nepovoleno“.

V této fázi, ve své podstatě „předkomunikační“, jež předchází skutečné komunikaci, však působí i jiné mechanismy kontroly.

Analyzujeme nyní typické situace pohybu textu, než se objeví na vstupu do „černé skříňky“ (pomineme přitom autocenzuru i to, zda autor je již známým spisovatelem, nebo debutantem).

Příklad I

Autor odevzdá rukopis románu do nakladatelství. První kontrolu představuje redakční hodnocení: ideologicko-politické, společenské a literární normy a vzory rozhodují, zda bude rukopis podroben další kontrole — hodnocení interních recenzentů. Je-li obtížné stanovit kritéria, podle nichž byl vybírán personál nakladatelství, pak v případě recenzentů je jisté jedno: byli to lidé (často lidé-instituce), kteří byli vybíráni z profesionálů, tedy z těch, jejichž dílo bylo mnohokrát předtím podrobeno kontrolním činností, a to i v GUKPPiW. V totalitním systému nebylo možné, aby se recenzentem stal někdo, kdo publikoval například na stránkách pařížské *Kultury*.³⁾ Stupeň vnitřního osvojení závazných norem a vzorů byl v této skupině nepochybně vyšší než v první skupině redaktorské. Když rukopis projde tímto druhým filtrem (ve zvláštních případech i vícečlenným — v době, kdy jsem pracoval v nakladatelství Iskry, dopočítal jsem se u jednoho románu Tadeusze Siejaka devíti interních recenzí), objeví se s vyjádřením vedoucího redaktora na jednání rady nakladatelství jako návrh k zařazení do plánu. Rozhodující hlas patří řediteli nakladatelství, člověku z nomenklatury, přímo reprezentujícímu hledisko centra, které systém řídí. Ani tehdy, byl-li například mezi recenzenty představitel tohoto centra, to nic neměnilo na hlavní zásadě. Ta zněla: každý text směřující k cenzurní instituci musí být schválen „nomenklaturní pozicí“. Teprve toto poslední přijetí spolu s imprimatur nakladatelství jako

3) Významný polský exilový měsíčník vycházející v letech 1947–2000 — pozn. překl.

instituce, která se podílí na tvorbě systému, umožňuje, aby se rukopisy dostaly na vstup do „černé skříňky“.

Příklad II

Ukázka z rukopisu téhož textu se objeví v redakci časopisu. Odtud se po posudku odpovídajícího redaktora, který za mnoho let své služby již nejednou prokázal znalost norem, vzorů a jejich možných modifikací, tento materiál se souhlasem hlavního redaktora — jmenovaného na toto místo centrem řídicím systém — dostává spolu s ostatními navrženými příspěvky určenými pro příslušné číslo časopisu do GUKPPIW.

Příklad III

Ukázka románu již byla otištěna v časopise (pomíjím možnost, že byla „zadržena“ například proto, že v jednom čísle bylo příliš textů věnovaných historii polsko-ruských vztahů). Určitý režisér se s ní seznámil a rozhodl se adaptovat celé dílo pro divadlo. Seznámí se s celým textem, adaptuje jej a přitom se odvolává na osvojené normy a vzory toho, co je možné prezentovat. Pak hotový text předá uměleckému vedoucímu a řediteli divadla — člověku nominovanému centrálním nebo vedlejším řídicím orgánem. Zde začíná vlastní cesta scénáře. Prostřednictvím místního národního výboru (odboru kultury a umění) je scénář postoupen příslušnému vojvodskému výboru (odboru kultury a umění) nebo ve zvláštních případech divadelnímu odboru ministerstva kultury a umění. Teprve po návratu zpět se stává předmětem kontroly ze strany GUKPPIW.

Domnívám se, že tyto příklady ukazují několik velmi podstatných skutečností charakteristických pro model kontroly informací v sedmdesátých letech:

a) v předkomunikační fázi — uvnitř odesílajících institucí — byly zavedeny specifické transformátory, jejichž práci spolu s růstem rozhodovacích pravomocí charakterizovala i rostoucí převaha ideologicko-politických norem nad

normami společenskými a uměleckými. Kontrola toho, co označuje, a toho, co je označováno, se neodvolávala na žádný kodifikovaný pozitivní program jako například v padesátých letech (socialistický realismus). V literatuře nedominoval žádný sémiotický systém, kód nebo funkční model. Pouze v propagandě působily jako závazný vzor stále aktualizované oficiální promluvy;

b) s růstem rozhodovacích pravomocí se zvětšovala zodpovědnost, ale i závislost na řídicím centru systému (například hrozba ztráty místa se méně týkala recenzenta, více již systemizovaných pracovníků disponujících zásadami správnosti);

c) systém byl soběstačný — spolu s normami produkoval i osoby, které uplatňovaly tyto normy vůči ostatním.

V tradičních (neřízených) systémech podrobuje cenzura-instituce předpisům činnost institucí, které jsou vůči ní samostatné, řízené navzájem nezávislými silami. V Polsku sedmdesátých let tomu bylo jinak: cenzura-instituce nebyla elementem izolovaným, cizím, obklopeným systémy, jejichž cíle byly protichůdné. Téměř ve všech bodech odesílání textů docházelo k tradičnímu kontaktu typu: text → kontrola → text (přenos). Již v nich fungovaly více či méně kodifikované zásady objektivní i subjektivní kontroly. Ve vysílajících střediscích byly ze společenského oběhu vylučovány nevhodné informace, a přitom bylo záhodno, aby do nich vůbec nedorazily. Již v této fázi působily antivzory a byly vytvářeny precedenty hodné následování, nejčastěji ne úplně zjevné. Nakladatelství, redakce, výstavní instituce, muzea; umělečtí vedoucí divadel, televize, rozhlasu, filmu; instituce poskytující podpory (ústřední rada odborů, studentské a mládežnické organizace, sdružení, ministerstvo kultury a umění, městské a obecní úřady), ti všichni hodnotili, jak psal Aleksander Wallis, „kulturní jevy především z cenzurního hlediska“.⁴⁾ To lze stěží chápat jako stav z hlediska systému propagandy nežádoucí nebo odporující jeho cílům. Podpory však zdaleka nebyly nezištné — byly formou realizace informačního monopolu a měly zajišťovat výskyt komuniká-

4) Aleksander Wallis: „Kilka problemów polityki kulturalnej lat siedemdziesiątych“, *Kultura i Życie* 1981, č. 10, s. 7–9.

tů shodných se zájmy systému a současně měly eliminovat všechny ostatní komunikáty.

Kolektivní kontrola způsobovala, že sama cenzura-instituce ovlivňovala nikoli to, co je možné, ale to, co je možné v rámci systému. Transformace odehrávající se v „černé skříňce“ byly tudíž ve skutečnosti transformacemi toho, co již předtím prošlo proměnou z hlediska příkazů a zákazů, které fungovaly v systému. V souvislosti s tím můžeme pokládat za velmi výstižné to, co řekl Tadeusz Zimecki: „Převážná část mých textů, které nespátřily světlo světa (tisku, éteru), padla nikoli ve sporech s cenzorem, nýbrž na různém stupni (nízkém, středním, vyšším) redakčního dozoru.“⁵⁾

I když cenzura-instituce skutečně fungovala jako poslední filtr sítě přenosu a první filtr sítě distribuční, bděla především nad náležitým fungováním kontrolních mechanismů celého systému. Ukazuje to následné schéma: cenzura → text → cenzura. Její úlohou bylo vychovávat — prostřednictvím propagace stanovených vzorů odesílání a ukládáním sankcí — odesílatele a následně i odběratele. Nikoli kontrola textů, ale kontrola jiných institucí založených s cílem kontroly představovala skutečný cíl její činnosti. Jak jsem již napsal, texty postoupené cenzuře-instituci nebyly stejné jako ty, které autoři odevzdali do redakcí časopisů nebo do nakladatelství. Jednalo se o zvláštní komunikační polotovary, které do GUKPPiW doručil nikoli autor, ale některá z mnoha odesílajících institucí.⁶⁾ Tyto instituce pak byly, jak doložil Tomasz Strzyzewski, každoročně hodnoceny podle počtu a kvality chyb, kterých se při kontrole dopustily.⁷⁾ Slaběji formalizované hodnocení (telefonát, rozhovor, varování před opomíjením vnitřních kontrolních povinností) však probíhalo stále. V tomto procesu hrál GUKPPiW roli dodavatele podkladů pro ty instituce centrální moci, jimž náleželo — ať s ohledem na právní status nebo na status faktický — právo „disciplinace“ odesílajících institucí. Šíření norem mezi

5) Tadeusz Zimecki: „Gęba“, *Polityka* 25, 1981, č. 47, s. 5.

6) Zákon přijatý po srpnových událostech roku 1980 tuto roli GUKPPiW ještě posílil, když žalobu na cenzurní rozhodnutí mohly Nejvyššímu správnímu soudu (Naczelny Sąd Administracyjny) podávat pouze instituce, nikoli jednotlivci.

7) Tomasz Strzyzewski (ed.): *Czarna księga cenzury PRL*, sv. 1–2, London 1977.

odesílateli a dodávání údajů institucím, které řídily systém, bylo dalším důležitým úkolem GUKPPIW.

Cenzura-instituce šířila normy, položme si však otázku, zda je také produkovala. Pokud vůbec, tak jen v omezené míře a nesamostatně. Zaprvé: GUKPPIW neměl na kontroly monopol. Při vydávání map, statistických publikací nebo školních učebnic ho zastupovaly Hlavní úřad geodézie a kartografie (Główny Urząd Geodezji i Kartografii), Hlavní statistický úřad (Główny Urząd Statystyczny) a Ministerstvo osvěty a výchovy (Ministerstwo Oświaty i Wychowania). To se samozřejmě dotýkalo nejen fáze odesílání, ale i utváření výstupních norem. Teprve ty se — po schválení příslušnými odbory Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany (Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, dále KC PZPR) — vracely do cenzury-instituce jako, řekněme, normy produktivní. A zadruhé, což bylo mnohem důležitější: cenzura-instituce byla vpletena do celého systému forem závislosti, a to jak formálních (například v sedmdesátých letech na premiérovi, na státní radě), tak i neformálních (na stranických instancích, na centrálních institucích, například na ministerstvu vnitra, na lidech-institucích, jakým byl generální tajemník KC PZPR, na průmyslových lobby nebo na „sprátelených“ diplomatických reprezentacích). Právě v těchto institucích se tvořily direktivy.

Zde vzniká další závažná otázka: Jaká byla trvanlivost a proměnlivost norem kontroly? Aby mohl být uskutečněn výběr mezi tím, co je žádoucí a co nikoli, mezi správným a nesprávným, byla sice nutná stálá aktualizace norem, ale rovněž i odvolávání se na normy kdysi již fungující. V demokratických systémech jsou společenskou skupinou nesoucí úkol uchovávání „kolektivní paměti“ intelektuálové.⁸⁾ V sys-

8) Neznamená to, že „masy nemají paměť“, jak psal v *Denicích* Joseph Goebbels, ale že jim je vlastní odlišný, neracionální způsob hromadění zkušeností. Mýtus, stereotyp, resentment, to jsou kategorie strukturující kolektivní paměť (Aron Jakovlevič Gurevič: *Kategorie kultury středověké*, přel. Józef Dancygier, Warszawa 1976, česky *Kategorie středověké kultury*, přel. Jaroslav Kolár, Praha 1978). Přitom bez významu není fakt, zda se zabýváme lidovou pamětí (Włodzimierz Pawluczuk: *Żywioł i forma: wstęp do badań empirycznych nad kulturą współczesną*, Warszawa 1978), nebo paměti nového lidu — demokratizované masy (Erich Fromm: *Ucieczka od wolności*, přel. Olga Ziemilska, Andrzej Ziemilski, Warszawa 1978, česky *Strach ze svobody*, přel. Vlastislava Žihlová, Praha 1993).

tému, o němž pojednáváme, byla intelektuálům tato úloha do značné míry odebrána. Právo výběru mezi oficiální pravdou a oficiální lží bylo rovněž znárodněno. Nejvyšší autoritou byla zdánlivě ideologie, ale formální, aktuálně neregulovanou institucí paměti se stávala cenzura. To ona shromažďovala a uchovávala závazná doporučení a na jejich základě dělila texty na ty, které nemohou, mohou, mají nebo musí být distribuovány. Lze to chápat jako „Orwellův zákon“. K tomuto problému se ještě vrátím.

Pro vnitřní dění (transformaci) probíhající ve všech „černých skříňkách“ mají základní význam nejen normy (jako samotné zákazy — příkazy), ale také jejich systémy a takzvaná „dobrá utopie“, která je determinuje.⁹⁾ Právě ve jménu „dobré utopie“ systému sedmdesátých let strážila cenzura-instituce společenské zdraví (rovnováhu, harmonii, pořádek proti nerovnováze, anarchii, chaosu). Chránila zdravé organismy před kontaktem s:

a) devianty (cenzor brání „ovlivňování ze strany pozůstatků vykořisťovatelských buržoazních tříd“);

b) cizími (cenzor brání „ideologické diverzi inspirované imperialistickými centry“);

c) nevědomými (cenzor zabraňuje „neúmyslným, bezděčným škodám, které mohou vzniknout z důvodu nevědomosti, pochybení, uvedení v omyl nebo také z neznalosti všech důsledků jednání [...]“).¹⁰⁾

Lze se tedy domnívat, že z tohoto úhlu pohledu podléhaly kontrole komunikáty chápané nejen jako strukturované soubory znaků, ale také jako *formy* kontaktu.¹¹⁾

Analogicky sloužila kontrola kontaktů k zavedení hranice mezi:

a) mezinárodními subjekty:

— námi a ne-námi („socialistický tábor“ a třetí svět),

— námi a našimi (v rámci „socialistického tábora“),

— našimi a cizími („socialistický tábor“ a „Západ“);

9) Termín Jana Strzeleckého: *Socjalizmu model liryczny: założenia o rzeczywistości w mowie publicznej; Polska 1975–1979*, Warszawa 1989.

10) Všechny citáty pocházejí z hesla „Cenzura“, in *Słownik wiedzy obywatelskiej*, Warszawa 1970, s. 59–60.

11) Riskuji i domněnku, že sémiotické chápání procesů je samotné cenzuře mnohem bližší než vědě o ní.

- b) společenskými skupinami;
- c) jednotlivci.

Znemožnění setkání *face to face* pana X s panem Y prostřednictvím represí ze strany aparátu je v systémové analýze identickou činností jako cenzurou způsobený zákaz setkání *Otevřené společnosti* Karla R. Poppera s polským čtenářem. V tomto smyslu byla každá činnost cenzury-instituce (a také celního úřadu) činností zaměřenou na subjekty, eliminující jejich náhodná i plánovaná, neuvědomělá i cílená *setkání*. Cenzurováno přitom bylo nejen to, co zprostředkovávalo, ale i ti, kteří chtěli (či by mohli) setkání uskutečnit. Na tomto místě přecházíme do druhé fáze kontrolní aktivity cenzury-instituce. Vraťme se k příkladům I a III.

Příklad I

Strojopis románu již dostal formu přenosu (tiskařské štočky) a čeká na svůj druhý vstup do „černé skříňky“ — na rozhodnutí o „uvolnění k distribuci“. Bohužel, z důvodu změny situačního kontextu:

- a) téma se jeví jako příliš aktuální;
- b) výrazový plán díla nevyklučuje možnost nekontrolovaných asociací;
- c) vzhledem k objevení se nových společenských problémů se náklad přepokládáný nakladatelstvím ukazuje jako nebezpečně velký.

Příklad III

Text dramatu již funguje v podobě divadelního představení, které však:

- a) radikálně mění smysl významů obsažených v tištěné verzi;
- b) až příliš koresponduje v daném čase a na daném místě s tamní situací (což nevyklučuje možnost, že na jiném místě nebude představení, vycházejícímu z textu téhož dramatu, z tohoto hlediska co vyčítat).

Podléhala-li v první fázi hodnocení poměrování normami jistá textová potencialita, v této druhé fázi již jsou texty

kontrolovány jako fakta, mající svůj zřetelný kontext jak literární, tak — a to především — společenský. V sedmdesátých letech šlo o všeobecnou praxi. Kontroly seznamů účastníků, seznamů referentů na shromážděních, poradách a seminářích; kontroly autorů, míst a témat tiskových výpovědí (příkladem je kritická aura obklopující film *Člověk z marmoru*);¹²⁾ kontrola z hlediska médií a přístupnosti lidí a idejí k nim (rozdíl mezi oddělenými oběhy, mezi takzvaným vnitřním, elitním oběhem a mezi oběhem masovým; zde se jednalo zvláště o politiku rozhlasu a televize) — to jsou jen některé příklady tohoto aspektu fungování celého systému. Systému, který s ohledem na společenský kontext cenzuroval jak masové zábavní programy, tak nekrology v tisku; jak přenášení informací mezi různými státy (podle výzkumu Witolda Adamiece vzrostla v daném období izolace polské kultury a jejích tvůrců od jiných kultur),¹³⁾ tak mezi jednotlivými vojvodstvími. Zesilování kontrolních funkcí Varšavy jako centrálního střediska informačních a interaktivních sítí přitom doprovázelo i upevňování místních podsystemů dozoru.¹⁴⁾ Oběma procesům přitom bylo společné to, že všechna rozhodnutí a všechny kontrolní normy byly neveřejné.¹⁵⁾ Systém nevytvořil žádný kodex, jak postupovat („zjištění a doporučení“ vypracovávaná v GUKPPiW patří k výjimkám),¹⁶⁾ což samozřejmě neznamená, že se nedají rekonstruovat zásady, jimiž se pracovníci v jednotlivých institucích řídili. Systému to zaručovalo zdánlivou pružnost. Přestože byl fakticky

12) Film Andrzeje Wajdy *Człowiek z marmuru* (1976), nabízející deziluzivní pohled na období stalinismu a budovatelského nadšení, narazil na odpor cenzury již v době vzniku scénáře v šedesátých letech. S ohledem na dělnické nepokoje v Polsku druhé poloviny sedmdesátých let byla odložena jeho domácí premiéra; v Československu byl film uveden až v roce 1991 — pozn. překl.

13) Witold Adamiec: „O dostępności książki w latach siedemdziesiątych“, *Rocznik Biblioteki narodowej 17–18*, 1981–1982, s. 133–157 (separát Warszawa 1986).

14) Příkladem je nepovolení otisknout v lokálních tiskových orgánech Polské sjednocené dělnické strany informace o konkurentech soudobého generálního tajemníka nebo o osobách, které neměl v oblibě. Speciálně známý tím byl Zdzisław Grudzień.

15) A. Wallis: „Kilka problemów“, *cit. dilo.*

16) Narážka na interní příručku GUKPPiW *Księga Zapisów i Zaleceń* (Kniha zjištění a doporučení), jež obsahovala obecné pokyny a instruktážní rozborů konkrétních cenzurních zásahů. V rámci české cenzurní praxe plnily obdobnou úlohu *Prozatímní směrnice o provádění zásahů pracovníky tiskového dohledu* z roku 1955 — pozn. překl.

mechanický,¹⁷⁾ neupadal v důsledku této „flexibility“ do krajností, přehnané horlivosti na jedné straně ani úplné benevolence na straně druhé.

Důležitější než instrukce je však z hlediska funkčnosti tohoto systému mechanismus ovládající vztahy mezi jednotlivými elementy: řídicími a řízenými; kontrolujícími a kontrolovanými; programujícími a intervenovanými atd. Zdá se, že v sedmdesátých letech platilo pravidlo těsného propojení (spirály) funkcí. Uveďme příklad: Hlavní úřad kontroly tisku byl v sedmdesátých letech obecně vzato institucí kontrolující a intervenující, ale současně byl také kontrolován a programován jednotlivými odbory KC PZPR. Sekretariát ústředního výboru strany disponoval mocí „úkolovat“ oddělení ústředního výboru, nakladatelství (Książka i Wiedza, Krajowa Agencja Wydawnicza),¹⁸⁾ vědecké instituce (Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, Instytut Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu, Wojskowa Akademia Polityczna)¹⁹⁾ a stranický tisk, sám však mohl být (a býval) „úkolován“ lidmi-institucemi — generálním tajemníkem nebo premiérem. A často je i obtížné vymezit faktický charakter a rozsah funkcí jednotlivých institucí. Například Składnica Księgarska (Knižní velkosklad), která byla typickou distribuční organizací ovlivňující dostupnost knihy, přejímala svými propagačními texty — speciálními brožurami s nakladatelskými anotacemi (obsahující „správné“ výklady obsahu knihy) — určité programové funkce propagandy. Je těžké říci, nakolik jen vykonávala doporučení a nakolik to byla její vlastní iniciativa. Podobně tomu bylo u většiny

17) Ervin László: *Systemowy obraz świata*, přel. Urszula Niklas, Warszawa 1978, s. 133.

18) Obě nakladatelství byla součástí tiskového podniku Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa Książka Ruch“, vlastněného z 95% Polskou sjednocenou dělnickou stranou; nakladatelství Książka i Wiedza se specializovalo na vydávání marxistické literatury — pozn. překl.

19) Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR (Vysoká škola společenských věd při KC PZPR), instituce zaměřená na vzdělávání stranických kádrů v duchu marxismu-leninismu, existovala v letech 1957–1984; Instytut Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu (Institut základních problémů marxismu-leninismu), instituce založená v roce 1974 rozhodnutím KC PZPR, její pracovníci se specializovali na problémy marxismu; Wojskowa Akademia Polityczna (Vojenská politická akademie), vysoká škola polských ozbrojených sil — pozn. překl.

nakladatelství. Stanovení charakteru odesílatelsko-kontrolních funkcí vědeckých pracovišť, univerzit a středisek ideologického školení by vyžadovalo vlastní průzkum.

Všimněme si na tomto místě, že kontrolní instituce v souvislosti se svou pozicí v systému propagandy (řídící — řízený) charakterizoval různý stupeň specifické „agresivity“, někdy zabíhající až do formulace a vykonávání represivních doporučení. Pro příklad uveďme leták *Książka społeczno-polityczna dla bibliotek powszechnych. Wybór* (Společensko-politická kniha pro veřejné knihovny. Výbor), rozšiřovaný zmíněným Knižním velkoskladem. Leták byl doplněn významným upozorněním: „Na základě dopisu ministra kultury a umění ze dne 12. 10. 1967 KOB-IV-55–57/67 tvoří tituly zařazené do tohoto výboru zásadní, závazný základ souboru společensko-politické literatury ve veřejných knihovnách. Navíc musí být s ohledem na lokální potřeby do knihoven pořizovány i jiné tituly společensko-politické literatury, které povinný výbor neobsahuje.“ Tak byla v zásadě „ekonomická“, nikoli ideologická instituce obdařena pravomocemi, které jí umožňovaly ovlivňovat čtenářskou dostupnost jednotlivých textů. Doplnující informace na letáku totiž vysvětlovala, jaké knihy mají (musí) dorazit do veškerých knihoven, jaké do větších knihoven se specifickým zaměřením a jaké pouze do okresních knihoven.

Samy knihovny — typické kontrolované instituce — si vytvářely vlastní mechanismy, jak obhospodařovat svůj prostor. V síti veřejných knihoven tak působily takzvané centrální (vojvodské) „přehlídky“ (hodnocení knižních novinek podle literárních nebo ideologicko-politických norem) a záказы nákupu knih. O osudu konkrétních publikací někdy rozhodoval odbor knihoven a kulturních domů na ministerstvu kultury a umění (Departament Bibliotek i Domów Kultury MKiS). V uzavřené síti vojenských knihoven tomu bylo stejně (například kniha *Raport z Monachium* [Hlášení z Mnichova]²⁰⁾ byla stažena z prodeje na základě telefonátu z Głównego Zarządu Politycznego Wojska Polskiego [Hlavní politický úřad Polské armády]). Vědecké knihovny musely omezovat dostupnost knih podle důvěrného nařízení

20) Próza Andrzeje Brychta (1935–1998) vydaná roku 1967, v níž autor zobrazil svou zkušenost z výjezdu na Západ — pozn. překl.

ministra kultury a umění z 30. 12. 1969. Nikdo však nikdy nesestavil seznam knih, které bylo zakázáno distribuovat obvyklým způsobem. Pro mnoho institucí v sedmdesátých letech tedy kontrola znamenala nejen nutnost podrobovat se cenzuře, ale také závazek účastnit se kontrolování druhých. Domnívám se, že touto odpovědností jednotlivců se měla zvýšit efektivita dozoru v nižších patrech.

Problém úlohy jednotlivce ve smyslu lidí-institucí v systému sedmdesátých let by si vyžádal zcela zvláštní analýzu, avšak svalování celkové zodpovědnosti za formu, způsob a rozsah fungování systému na jednotlivé osoby (například na Jerzyho Łukaszewicze nebo Macieje Szczepańskiego)²¹⁾ se mi nezdá oprávněné. Jak totiž napsal Ervin László, „organismus [...], který by svou existenci spojoval pouze s charakterem či osobností jednoho člověka (buňky, částice, atomu) [...], by se projevoval jako příliš křehký“.²²⁾

V praxi se v tomto období stávalo, že některé dosud přísně odmítané texty byly uvolněny. Ve světle analyzovaných cílů cenzury-instituce se to jeví nepochopitelné, jako doklad nedokonalosti systému. Je tomu tak doopravdy? Uveďme první příklad: spisovatel čekající v příslušné kanceláři odboru kultury ústředního výboru přijímá telefonát z GUKPPIW a od pracovníka stranického aparátu, který je zodpovědný „za literaturu“, se dozvídá o „povolení“ svého textu k tisku. Není pochyb, že se stalo to, co se stát mělo. V tomto případě nebyl podstatný sám verdikt, ale to, že byl zachován směr rozhodování, podřízená kontrolní instance pouze postoupila svou vůli instanci nadřazené. Syndrom hejtmana z Kopníku (uniforma — forma — role rozhodovaly v sedmdesátých letech o tom, kdo, co a komu mohl říkat) není dokladem neefektivnosti systému, ale jeho velké konvencionalizace. Druhý příklad je složitější: kniha „čeká“ šest let na vydání. Její autor, který byl využit k prolomení bojkotu týdeníku *Kultura*, žádá pod pohrůžkou rezignace na funkci zástupce šéfredaktora odbor kultury ústředního výboru PZPR o souhlas s tiskem svého románu. Povolení získává. Budeme-li před-

21) Komunističtí funkcionáři a blízcí spolupracovníci prvního tajemníka PZPR Edwarda Gierka, po jeho pádu byli roku 1981 oba vyloučeni ze strany — pozn. překl.

22) E. László: *Systemowy obraz świata*, cit. dílo, s. 34–35.

pokládat, že text vážně ohrožoval normu (což ostatně nebyla pravda), pak musíme — hledíme-li na cenzuru-instituci jako na izolovaný systém — rozhodnutí o „uvolnění“ chápat jako poruchu. Z hlediska celého systému tomu však bylo jinak. Jak píše László, „determinován je systém jako celek, ne však vztahy, které nastávají mezi jeho částmi“, neměnný je též typ funkcí, které systém plní.²³⁾ Bojkot vytvořil reálnou rovinu nekontrolovaného „kontaktního“ a jako takový představoval vážnější hrozbu než sám komunikát. Ten sice byl určitou potenciální hrozbou, ale tu bylo možné minimalizovat řadou protiakcí (například zákazem psát o románu — to znamená eliminací činitele zesilujícího potenciál komunikátu k interakci).²⁴⁾

To, co jsem dosud napsal, se týká pouze institucí patřících do systému, tedy „jeho“ institucí, jež jsou centrálně řízeny. Jiné je to u institucí z nutnosti tolerovaných, tedy těch, které tvořily systém pouze kontrolovaný, například církev. Zde můžeme rozlišit tři roviny:

a) vše, co překračovalo rámeček vnitřní činnosti církve, tedy tisk, nakladatelství, poutě, slavnosti mimo kultovní místa, podléhalo kontrole týchž institucí (jejich specializovaných buněk), které dohlížely na instituce řízené systémem;

b) vše, co se týkalo interních církevních záležitostí, kontrolovala zvláštní instituce — Urząd do Spraw Wyznań (Úřad pro otázky víry) a specializovaní zaměstnanci represivního aparátu (například na začátku šedesátých let byly v knihovnách teologických seminářů zkonfiskovány stovky předválečných publikací o dějinách Polska, které byly kritické ke

23) *Tamtéž*, s. 132–133.

24) Příklady jsem čerpal z druhého dílu *Pamiętniku moich księzek* (Památník mých knih) Romana Bratného (Warszawa 1983, s. 49–50, 38–39 a 46–47). Vydání této knihy bylo — z hlediska systému — faktem zcela odůvodněným. Mělo totiž „přiblížit“ činnost cenzury a ukázat ji čtenáři jako „normální“ instituci, blízkou jiným institucím téhož typu. *Image* cenzury-instituce nebyl systémem lhostejný. Román *Znak cichociemnych* (Znamení výsadkářů) Przemysława Bystrzyckého čekal na vydání dvacet pět let a na všech sjezdech Svazu polských spisovatelů byl označován za příklad netypického rozhodnutí GUKPPIW. V tomto případě byla norma — zákaz rozšiřování informací o konspirační činnosti v takzvaných východních zemích — důležitější než hrozba integrace spisovatele do prostředí. Když nezávislý oběh fakticky obešel normu, bylo vydání knihy *Znak cichociemnych* (Warszawa 1983) využito k vytvoření nového obrazu systému.

komunismu). Tímto způsobem cenzuru zastoupil sesterský aparát ministerstva vnitra;

c) všechno, co prošlo oběma zmíněnými sítí sledujícími informační činnost církve, bylo vystaveno působení proticírkevní propagandy.

Stupnice používaných kontrolních a intervenčních prostředků byla fakticky ještě mnohem bohatší. Především se projevovala snaha omezovat veřejné kontakty církve, které přerůstaly místní úroveň (například cenzura poutní kopie obrazu z Jasně Hory spočívala v zákazu jejího transportování, a dokonce i v dočasném „uvěznění“ obrazu). Pro potřeby kontroly systémem neřízených institucí (církev) byly vytvářeny nejen speciální orgány a soubory zvláštních norem, ale byly pro ně vypracovány i specifické zásady, jak postupovat v praxi. Z nich jsou důležité především dvě. První zásada spočívala ve střežení shody textů publikovaných církví s texty publikovanými institucemi řízenými systémem (eliminace polemik, nesdělování rozporů, omezování publikací týkajících se témat vyhrazených jen vybraným institucím systému). Druhá zásada se zase týkala postupného překrývání identity neřízených institucí (zdařilý pokus tohoto typu proběhl svého času u Polské lidové strany).²⁵⁾ Měl-li první typ praktických metod útočit na vnější kontakty (komunikaci) neřízených institucí s jinými, pak ten druhý zkoušel narušovat především vnitřní komunikaci systémem neřízených institucí, tj. komunikaci uvnitř dané skupiny, mezi věřícími. V důsledku první zásady byly odstraňovány články z týdeníku *Tygodnik Powszechny* a ohlášky konání mší u příležitosti vlasteneckých výročí, působení druhé mělo za následek snahu o ovlivnění bohoslovců, kněží a světských redaktorů. Realizací této druhé zásady bylo již dříve založení katolického nakladatelství PAX (spolu s hnutím „kněží-patriotů“)²⁶⁾ a vznik kvazikatolického tisku. Pokud pro

25) Polská lidová strana (Polskie Stronnictwo Ludowe) — politické uskupení agrární orientace, jež bylo roku 1949 vynuceně spojeno s prokomunistickou Lidovou stranou (Stronnictwo Ludowe). Společně vytvořily Sjednocenou lidovou stranu (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe), jež prosazovala politiku PZPR na venkově — pozn. překl.

26) Prokomunistické hnutí polských katolických duchovních, obdoba českého sdružení Pacem in terris — pozn. překl.

řízené (vlastní) instituce plnil GUKPPiW funkci posledního kontrolního filtru, eliminujícího ta poslední „znečištění“, která v komunikátech zbyla i po průchodu vstupními filtry, pro instituce neřízené systémem byla cenzura-instituce často filtrem prvním a posledním — text nebyl předáván ke kontrolní kosmetické úpravě, ale byl celý odstraněn.²⁷⁾

Uvedený obraz vztahů systém–církve je samozřejmě velmi neúplný. Na zřeteli musíme ovšem mít především dvě otázky. Zprvée církev prostřednictvím Úřadu pro otázky víry vydávala vlastní kontrolní návrhy týkající se řízených institucí, například od roku 1956 stále opakovala žádosti o škrtání pasáží urážejících náboženské citění věřících z divadelních a zábavních představení. Je těžké stanovit jak rozsah, tak výsledek těchto intervencí, neboť praxí obou stran bylo zamlčování konfliktů. Faktem však zůstává, že jsme měli co do činění se vzájemným působením. Zadruhé, církev kromě cenzury uvnitř jí samé (například eliminace těch fragmentů žalmů, které mohly dráždit „současné morální citění“, z modlitebních knížek) tvořila v sedmdesátých letech vlastní, více či méně fungující, avšak vůči státnímu systému alternativní systém společenské kontroly. Jeho součástí byla farní prohlášení cenzurující filmy, méně často knihy (například *Opowieści Biblijne* [Příběhy Mrtvého moře] Zenona Kosidowského), popřípadě tituly novinové. Jako na exekutora norem se tato prohlášení odvolávala na místní společenství. Avšak s postupující dezintegrací malých skupin (stimulovanou především v rámci rodiny a systému kultury přechodem od modelu postfigurativních vztahů k modelu vztahů prefigurativních),²⁸⁾ k níž tehdy docházelo, význam tohoto typu dozoru slábl.

Jevem, který do značné míry modifikoval celkovou činnost kontrolních systémů, byl vznik nezávislého publikačního oběhu v roce 1976, který fungoval zcela mimo přímý vliv

27) Dobrým příkladem jsou noviny *Polityka* ze sedmdesátých let. Počet cenzorských zadržení, které uveřejnil Tomasz Strzyżewski v exilové publikaci *Czarna księga cenzury PRL* (Černá kniha cenzury PLR), neukazuje na „liberalismus“ redakce, nýbrž na to, že noviny změnily status z instituce řízené na kontrolovanou a jako takové nemusely — samozřejmě jen v úzce vymezeném prostoru — používat vzory oficiální mluvy.

28) Termíny Margarety Mead: *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, přel. Jacek Hołowka, Warszawa 1978.

GUKPPIW. *Biuletyn Informacyjny, Zapis, Puls*, knihy nezávislého nakladatelství NOW a další publikace byly nejen reakcí na cenzuru textů, ale také (a to především) na kontrolu společenských kontaktů.

Dostali jsme se daleko od metafory „černé skříňky“, myslím však, že se nám podařilo obhájit základní hypotézu textu — GUKPPIW nebyl v sedmdesátých letech cenzurní institucí v tradičním, v evropské kultuře obecně přijímaném významu tohoto slova. Pravděpodobně právě tím, že tento fakt nebyl zcela zjevný, je třeba vysvětlit společenské hnutí, které od podzimu 1980 směřovalo k právní úpravě statusu cenzury. Skutečný efekt totiž mohlo přinést pouze stálé rozšiřování oblasti nacházející se mimo kontrolu systému. Pouze toto hnutí, jak se později ukázalo, si dokázalo vynutit, samozřejmě nikoli na cenzuře-instituci, ale na centrálním orgánu moci (pomocí „uvolňování“ autorů a textů) souhlas se stále častějšími nekontrolovanými *setkáními* různého druhu.